

ZLATKO MATIJEVIĆ

Hrvatska građanska politika između dva rata u svjetlu jugoslavenske povijesne literature

U jugoslavenskoj poslijeratnoj historiografiji pisalo se i piše mnogo o hrvatskoj građanskoj politici između dva svjetska rata. S vremenom, broj radova koji se bavio tom problematikom narastao je na impresivnu brojku različitih naslova (vidi bibliografski prilog). Svaki od tih radova prilog je obradi određenog problema vezanog uz hrvatsku građansku politiku. S obzirom na količinu radova, ukazala se potreba za prikazom koji bi pokušao dati pregled dosadašnjih radova o hrvatskoj građanskoj politici u godinama 1918—1941.

Namjera je autora da ovaj rad u prvom redu daje informaciju o dosadašnjim rezultatima istraživanja toga dijela hrvatske povijesti i da donekle ukaže na neka pitanja u dosadašnjim istraživanjima. U bibliografskom dijelu navedeni su radovi koji se bave hrvatskom građanskom politikom toga razdoblja.

I

Svršetak prvoga svjetskog rata i njegove neposredne posljedice bile su presudno značajne za daljnji društveno-politički razvoj svih jugoslavenskih naroda i narodnosti. Poslije četvorogodišnjeg vojevanja, stvorena je kao jedan od rezultata prvoga svjetskog rata — jugoslavenska država. Tada su se jugoslavenski narodi, najvećim dijelom, prvi put u svojoj povijesti našli okupljeni u jedinstvenu državnu zajednicu — Kraljevinu SHS. Ta nova državna tvorevina, izrasla na ruševinama Austro-Ugarske Carevine, bila je od početka bremenita problemima naslijeđenim iz prošlosti. Slijed povijesnih događaja nesumnjivo je pokazao da je ta prva država jugoslavenskih naroda bila u neprestanoj krizi: zbog nerješivih vitalnih problema, Kraljevina SHS bila je puna unutrašnjih proturječnosti koje su u njoj izazivale teške krize i poremećaje na svim područjima društveno-ekonomskog života.

Već sama koncepcija ujedinjenja, dakle jedan od prvih koraka u stvaranju zajedničke države, izazvala je dalekosežne i teške posljedice koje će ostati trajan i nerješiv problem za cijelo vrijeme postojanja Kraljevine SHS, odnosno od 1929. Kraljevine Jugoslavije.

Ta i takva Jugoslavija bila je i bit će zanimljivo područje za historijska istraživanja. Bogat problematikom, taj dio povijesti proučava se iz najrazličitijih aspekata — ekonomskih, kulturnih, političkih, sa stajališta klasne borbe itd.

Sasvim je razumljivo da je za objektivno-znanstveni, marksistički prikaz određenoga povijesnog razdoblja neophodno obuhvatiti sve aspekte ljudskog djelovanja i tek na temelju toga stvarati generalizacije o određenom vremenu, društvenim snagama i klasama koje su u njemu djelovale.

Izvan svake je sumnje da je politički život stare Jugoslavije jedan od aspekata s kojim se mora ozbiljno računati, ako se želi dobiti prava slika o povijesnom razvoju jugoslavenskih naroda u razdoblju od 1918. do 1941.

Politički život u staroj Jugoslaviji bio je zasnovan na višestranačkom sistemu. No, činjenica o postojanju više političkih stranaka ne deklarira automatski Kraljevini Jugoslaviju kao neku demokratsku državu. Naprotiv, stara je Jugoslavija bila daleko od demokracije i za nju se slobodno može reći da je bila nedemokratska država koja je svoju nedemokratsku prikrivala formalnim, ali ne i stvarnim, priznavanjem demokratskih institucija. Iz toga se daje zaključiti da je unutrašnjopolitički život stare Jugoslavije nužno morao biti vrlo buran. Razne političke stranke, koje su postojale i djelovale u Kraljevini Jugoslaviji između dva svjetska rata, bile su, samo se po sebi razumije, i predstavnici raznih interesa i shvaćanja. Raznolikosti u shvaćanjima i interesima dovodile su do sukoba među političkim akterima toga vremena, tj. među političkim strankama, njihovim vođama i ideolozima.

Pri proučavanju stranačkog života stare Jugoslavije ne smije se nikako zaobići problem vremena i mjesta nastanka stranaka. Naime, vrlo je karakteristično, i ne bez posljedica za političke koncepcije i djelatnosti određenih stranaka, da su stranke Kraljevine SHS bile zapravo dvojakog porijekla. Zbog toga se sve političke stranke u Jugoslaviji mogu podijeliti u dvije osnovne grupe. Granična crta između njih bila bi 1918. god., tj. završetak prvoga svjetskog rata i stvaranje Kraljevine SHS.

Prema tome, u političkom životu stare jugoslavije djelovali su političari i stranke koji su svoju političku djelatnost započeli u razdoblju prije izbijanja prvoga svjetskog rata, tj. u Austro-Ugarskoj i Kraljevini Srbiji, i oni koji su se politički afirmirali tek nakon stvaranja jugoslavenske države.

Iz predratnog razdoblja, s područja Austro-Ugarske naslijeđena je, kao najinteresantnija za daljnji razvoj političkog života u Hrvatskoj, seljačka stranka Stjepana Radića.

Drugi dio političkih stranaka nastao je tek formiranjem zajedničke države, i to pod utjecajem situacije poslije ujedinjenja 1918, te novih ideja i koncepcija nastalih tim ujedinjenjem. Kao najbolji primjer za tu vrstu političke stranke može nam poslužiti Samostalna demokratska stranka (SDS) sa svojim liderom Svetozarom Pribičevićem.¹

¹ Iako je Pribičević započeo svoju političku djelatnost još u Austro-Ugarskoj, kao šef HSK, njegovo političko djelovanje dobilo je prave razmjere tek stvaranjem Kraljevine SHS.

U cjelokupnom političkom životu stare Jugoslavije dade se uočiti i posebno obraditi problem hrvatskih političkih stranaka i njihova djelovanja u periodu 1918–1941.

Srbijanska buržoazija nije na ujedinjenje gledala kao na ostvarenje ideje o zajedničkoj državi ravnopravnih jugoslavenskih naroda i narodnosti; za nju je Kraljevina SHS imala biti samo proširenje Kraljevine Srbije. Dosljedno tome, nad »novoosvojenim« krajevima trebalo je ostvariti velikosrpsku hegemoniju. Takvo ujedinjenje, stvoreno prije svega da zadovolji uske klasne interese srbijanske buržoazije, nije moglo proći bez posljedica. Hrvatska buržoazija, ekonomski najrazvijenija u Kraljevini SHS, oštro je reagirala u obranu svojih klasnih pozicija. Na nepomirljivom stavu obiju nacionalnih buržoazija iskristalizirao se nepremostivi problem za jugoslavensku državnu zajednicu — hrvatsko pitanje.

S obzirom na hrvatsko pitanje vođena je politička borba u Hrvatskoj, i u širem smislu na području cijele Jugoslavije.

Nosioci te političke borbe bile su građanske stranke koje su sa svojih klasnih stajališta pokušavale riješiti hrvatsko pitanje. Hrvatskim pitanjem nisu se bavile samo čisto hrvatske stranke nego i sve one jugoslavenske stranke koje su u tome vidjele svoj neposredni stranački interes.

Da bismo dobili što točniju i znanstveno što osnovaniju sliku hrvatske građanske politike između dva rata, potrebno je uzeti u obzir sve činioce koji su bili nosioci toga političkog života. Na prvom mjestu treba uzeti u razmatranje političke stranke i njihovu političku aktivnost. Ništa manje nisu važni ni istaknuti političari, bez obzira jesu li pripadali nekoj određenoj stranci ili nisu. Političari i njihove stranke žive specifičnim životom — političkim životom, taj politički život manifestira se na javnim zborovima, sjednicama rukovodstava, izborima, političkoj korespondenciji, stranačkoj štampi itd. Ne smijemo zaboraviti da je za politički život važna i tajna politika koju vode vrhovi stranke. O toj vrsti djelatnosti teško je govoriti i pisati, ali su zato njene posljedice koji put jasno vidljive. Dakako, sva ta djelovanja stvaraju određene političke situacije i odnose koji svojom egzistencijom u vremenu i prostoru daju obilježje nekoj epohi.

Dosadašnji radovi historičara mogli bi se grupirati u tri osnovne grupe:

- a) objavljivanje građe,
- b) cjeloviti prikazi stranaka i biografije političara,
- c) studije o pojedinim pitanjima i događajima.

II

U hrvatskoj građanskoj politici između dva svjetska rata djelovalo je više političkih stranaka. Poimence to su bile ove stranke: HPSS, tj. HRSS (kasnije HSS), Hrvatska zajednica, Hrvatska federalistička seljačka stranka i Samostalna demokratska stranka (SDS). Kao orijentacioni pregled hrvatskih političkih stranaka mogu nam poslužiti dva članka u Enciklopediji Jugoslavije, VIII, str. 180–183. Autori su tih članaka Hrvoje Marković (period od 1918. do 1929) i Ljubo Boban (period od 1929. do 1941).

Od svih tih stranaka kudikamo najveći politički utjecaj imala je H(R)SS pod vodstvom Stjepana Radića i kasnije Vl. Mačeka. Upravo zbog toga što je bila najveća i politički najznačajnija hrvatska građanska stranka, ona je bila vrlo često predmet historijskog istraživanja.

Baveći se problemom H(R)SS, historičari su objelodanjivali i izvornu građu vezanu uz djelatnost te stranke.

U nas se izvorna građa objavljuje na dva načina. Prvi je način publiciranje same izvorne građe uz komentar i eventualne popratne bilješke. Drugi je način publiciranje u obliku priloga u sastavu nekoga većeg znanstvenog rada.

Izvornu građu o H(R)SS i njenom djelovanju objavilo je nekoliko autora. Riječ je o ovim autorima i njihovim radovima.

Baveći se problemom Zagrebačkih punktacija, Ljubo Boban² je u svome radu »Geneza, značenje i odjek Zagrebačkih punktacija«³ objavio građu vezanu uz taj historijski problem. Kako je poznato, na zasjedanju Izvršnog odbora Seljačko-demokratske koalicije, 5—7. IX 1932, prihvaćena je Rezolucija, tzv. Zagrebačke punktacije. Zagrebačke punktacije dobile su širok politički odjek u staroj Jugoslaviji.⁴

U svom radu »Sastanak V. Mačeka s knezom Pavlom (u studenom 1936) i M. Stojadinovićem (u siječnju 1937)«⁵ Lj. Boban objavljuje u prilogu dokumente o tim susretima.⁶ U svojoj studiji »Sporazum Cvetković-Maček«⁷ Boban je kao prilog objavio dokumente o tome sporazumu.⁸

² Radi bolje preglednosti, autori koji su objavili građu o djelatnosti H(R)SS bit će navedeni abecednim redom.

³ Vidi u bibliografiji pod br. 26.

⁴ Boban je publicirao ove dokumente: Pismo V. Vildera i Vl. Mačeka S. Pribičeviću (27. siječnja 1932); Pismo Save Kosanovića o odnosima u SDK (23. travnja 1932); Trumbićev elaborat o hrvatskom pitanju (3. studenog 1932); Rezoluciju SDK, tj. Zagrebačke punktacije (7. studenog 1932); Komentar režimskog novinstva na Zagrebačke punktacije; Zapisnik sa sastanka jednog dijela potpisnika Zagrebačkih punktacija (4. prosinca 1932); Komentar samostalnih demokrata na Rezoluciju SDK (prosinac 1932); Rezolucija Republikanske stranke u Srbiji; Rezolucija vojvodanske opozicije, tzv. Novosadske punktacije; Izjava ljevice Zemljoradničke stranke o Zagrebačkim punktacijama; Rezolucija SLS, tzv. Ljubljanske punktacije (31. prosinca 1932); Rezolucija predsjednika općina Dravske banovine (7. siječnja 1933); Pismo Sekule Drljevića političkim prijateljima; Rezolucija JMO, tzv. Sarajevske punktacije (siječanj 1933); Pismo Ljube Davidovića pristalicama Demokratske stranke (siječanj 1933); Pismo Srđana Budisavljevića M. Stojadinoviću u povodu Mačekovih izjava novinarima; Memorandum S. Budisavljevića u povodu Mačekovih izjava stranim novinarima; Pismo M. Stojadinovića A. Stanojeviću o stanju u Bloku srbijanske opozicije (15. veljače 1933); Deklaracija Narodnog kluba; Stav Mile Budaka o Zagrebačkim punktacijama (10. ožujka 1933); Političko pismo Ace Stanojevića pristašama Radikalne stranke; Pismo M. Stojadinovića S. Budisavljeviću o odnosima SDK i opozicije u Srbiji (24. lipnja 1933); Odgovor S. Budisavljevića M. Stojadinoviću (7. srpnja 1933); Pismo Lj. Davidovića A. Stanojeviću o odnosima među opozicionim strankama (kolovoz 1933).

⁵ Vidi u bibl. pod br. 24.

⁶ Objavljeni su ovi dokumenti: Izvještaj bana Ružića o odjeku sastanka u Brežicama; Izvještaji Stojadinovićeve emisara o razgovorima s Mačekom (izvještaji su datirani 24. I 1937. i 15. III 1937).

⁷ Vidi u bibl. pod br. 16.

⁸ Riječ je o ovim dokumentima: Sporazum od 8. oktobra 1937; Rezolucija od 15. augusta 1938; Deklaracija Cvetkovićeve vlade (16. II 1939); Izvod iz Cvetkovićeve izjave u skupštini 10. III 1939; Rezolucija Hrvatskog narodnog zastupstva od 8. V

U nastojanju da dade što točniju sliku određene historijske problematike, historičar je dužan da se posluži i stranim izvorima koji mu u tome mogu pomoći. Boban se u svome radu »Dva čehoslovačka diplomatska izvještaja o političkim prilikama u Jugoslaviji 1937«⁹ pozabavio čehoslovačkim diplomatskim izvještajima. Ako se uzme u obzir da je čehoslovačka diplomacija između dva svjetska rata s velikim zanimanjem pratila razvoj unutrašnjih problema u Kraljevini Jugoslaviji, tada je sasvim jasno da dokumentacija iz čehoslovačkih izvora može biti vrlo korisna za bolje razumijevanje i stvaranje jasnije slike o prilikama u tadašnjoj jugoslavenskoj državi. Boban objavljuje izvještaje dvojice čehoslovačkih diplomata u Jugoslaviji. Riječ je o pismima V. Girse i J. Körblera. U svojim pismima oni izvještavaju o razgovorima na početku prosinca 1937. Ti nas izvještaji informiraju o situaciji u redovima opozicije. Razgovori su vođeni s vodećim opozicionim ličnostima toga vremena: ing. Košutićem, Većeslavom Vilderom, drom Vl. Mačekom, nadbiskupom Alojzijem Stepincem.¹⁰

Dnevnik¹¹ grofa Ciana važan je kao strani izvor za upoznavanje odnosa između HSS (i ostalih vodećih političkih snaga stare Jugoslavije) i fašističke Italije.

Ferdo Čulinović svoj rad »Dokumenti o Jugoslaviji (Historijat od osnutka zajedničke države do danas)«¹², koji je zapravo koncipiran kao priručnik, temelji na objavljivanju izvorne građe, dokumenata. Autor »daje« da izvorni materijal sam govori o pitanjima i problemima jugoslavenske povijesti. Čulinović se u nizanju relevantnih historijskih dokumenata ne zadržava samo na XIX i prvoj polovici XX st., tj. do godine 1941, nego objavljuje i dokumente koji se odnose na razdoblje NOB-a i poslijeratne socijalističke izgradnje.¹³

1939; Sporazum Cvetković–Maček; Uredba o Banovini Hrvatskoj; Uredba o prenošenju propisa Uredbe o Banovini Hrvatskoj na ostale banovine; Uredba o političkim zakonima; Mačekov govor na sjednici Hrvatskog narodnog zastupstva (29. VIII 1939); Uredba o ustrojstvu Banske vlasti; Uredba o izmenama postojećih propisa i donošenja novih; Nacrt Uredbe kojom je vlada Sporazuma imala da izvrši organizaciju srpske zemlje; Uredba o financiranju Banovine Hrvatske; Izvadak (iz jedne tajne i najstrože povjerljive okružnice, što ju je vodstvo hrvatskog narodnog pokreta, odmah poslije sporazuma pod nadnevkom od 28. VIII 1939. uputilo organizacijama); Uredba o razgraničenju posla Ministarstva unutrašnjih poslova i Banovine Hrvatske; Uredba o oružništvu (žandarmeriji) Banovine Hrvatske; Uredba o ovlaštenju bana Banovine Hrvatske da naredbama sa zakonskom snagom propisuje sve potrebne odredbe o oružništvu Banovine Hrvatske; Uredba o Banovinskom sudu za zaštitu države; Uredba o ovlaštenju bana Banovine Hrvatske za reguliranje pitanja javne sigurnosti, mira i porетка; Uredba o povraćanju prava i poništenju osuda zbog politički kažnjivih djela.

⁹ Vidi u bibliografiji pod br. 27.

¹⁰ Kao što se može vidjeti iz imena osoba s kojima su čehoslovački diplomati vodili razgovore nije riječ samo o ljudima koji su bili iz redova HSS. Većeslav Vilder bio je jedan od vođa SDK, dok je Stepinac bio svećenik. Prema tome, objavljivanje te izvorne građe jednako je važno i za proučavanje djelatnosti HSS i SDS i stava određenih crkvenih krugova.

¹¹ Vidi u bibl. pod br. 35.

¹² Vidi u bibl. pod br. 42.

¹³ Kao uvod u ovu zbirku dokumenata, Čulinović daje pregled problematike nastanka Jugoslavije i pregled razvoja zajedničke jugoslavenske države. Kako je riječ o zbirci dokumenata i ovdje se ti dokumenti ne odnose samo na H(R)SS nego i na sve ostale, i hrvatske i jugoslavenske političke stranke.

Mira Kolar-Dimitrijević objavila je »Prepisku između Stjepana Radića i Seljačke internacionale u Moskvi 1924. godine«. ¹⁴ U tome radu objavljena je prepiska koja je poslužila državnom nadodvjetniku u Zagrebu kao dokazni materijal o Radićevim vezama s boljševicima. Državnom nadodvjetniku bila je namjera da se na osnovi tih pisama Radića optuži po Zakonu o zaštiti države. Zanimljivo je da objavljeni materijal nije originalan, i to iz jednostavnog razloga što se original negdje zagubio. Prepiska je objavljena na osnovi priloga u istražnom dosjeu Stjepana Radića. ¹⁵ Osim toga, neka od tih pisama ranije su bila tiskana u Radićevom glasilu *Slobodni dom*, a neka je čak objavila i vladina štampa u cilju razotkrivanja Radićevih veza s ruskim komunistima.

Bogdan Krizman sakupio je u dvije opsežne knjige korespondenciju Stjepana Radića. ¹⁶ U prvoj je knjizi korespondencija iz perioda 1885—1918, a u drugoj su knjizi pisma nastala između 1919. i 1928. ¹⁷ obje knjige imaju autorove predgovore i uvode. U njima je Krizman opsežno obradio Radićev život, misao i djelo. ¹⁸

U radu »Dva pisma T. Schlegela o razgovorima sa Stjepanom Radićem u zatvoru 1925«. ¹⁹ B. Krizman se ponovo bavi korespondencijom vezanom uz ličnost Stjepana Radića. Poslije donošenja odluke da se Zakon o zaštiti države protegne i na HRSS, i to zbog njenog pristupanja Seljačkoj internacionali, došlo je do hapšenja vodstva stranke. Radić je uhapšen 5. siječnja 1925. Upravo zbog toga što se vodstvo stranke nalazilo u zatvoru, HRSS je na izborima zabilježio svoj dotada najveći izborni uspjeh. Vidjevši to, kralj Aleksandar počinje svoju igru i uspostavlja tajni kontakt s Radićem, pri tome se poslužio i autorom tih dvaju pisama — Antonom Schlegelom.

Baveći se ličnošću Stjepana Radića, Zvonimir Kulundžić je objavio rad »Stjepan Radić, politički spisi (Autobiografija, članci, govori, rasprave)«. ²⁰

Kao materijal za proučavanje povijesti hrvatskih političkih stranaka mogu dobro poslužiti i memoari političara.

Vl. Maček napisao je u emigraciji svoju biografiju pod naslovom »In the Struggle for Freedom«. ²¹ Budući da je riječ o memoarima jednog od aktivnih sudionika političke scene u Kraljevini Jugoslaviji, treba biti oprezan u preuzimanju ocjena, mišljenja i tvrdnji navedenih u takvoj vrsti literature. ²²

¹⁴ Vidi u bibl. pod br. 43.

¹⁵ Taj je dosje pohranjen u zbirci sudskih predmeta u Arhivu Instituta za historiju radničkog pokreta Hrvatske

¹⁶ Vidi u bibl. pod br. 98.

¹⁷ Objе knjige izdao je Institut za hrvatsku povijest Sveučilišta u Zagrebu u seriji »Izvori za hrvatsku povijest«.

¹⁸ Budući da Krizman nije objavio samo Radićeva pisma već i njegovu korespondenciju s ostalim istaknutim političarima — F. Supilo, Sv. Pribičević, Lj. Davidović i dr. — ta korespondencija nije vezana samo za djelatnost Radića i H(R)SS u užem smislu nego je ujedno izvorni materijal i za ostale političke stranke i ličnosti.

¹⁹ Vidi u bibl. pod br. 99.

²⁰ Vidi u bibl. pod br. 111.

²¹ Vidi u bibl. pod br. 114.

²² Usporedi ocjenu B. Krizmana o Mačekovoj autobiografiji; vidi u bibl. pod br. 94.

Ante Matijašević objavio je »Izbor iz rasprave članaka i govora Stjepana Radića«,²³

Slično kao i Vl. Maček, i kipar Ivan Meštrović objavio je svoje »Uspomene na političke ljude i događaje«. ²⁴ I ovdje je potreban puni oprez pri preuzimanju podataka iz Meštrovićeve knjige.²⁵

I jedan srbijanski političar objavio je svoje uspomene iz političkog života stare Jugoslavije. Riječ je o Milanu M. Stojadinoviću i njegovoj knjizi »Ni rat ni pakt«. ²⁶

U jugoslavenskoj historiografiji ima relativno mnogo radova koji su se bavili pojedinim problemima H(R)SS. Problemi koji su obrađeni u tim radovima obuhvaćaju različite aspekte djelovanja H(R)SS: njenu vanjsku i unutrašnju politiku, odnos prema BiH, odnos prema režimima i dr. Iako se djelatnost H(R)SS proučavala u cijelom periodu njenog postojanja, do danas nije napisana ni jedna cjelovita studija o toj političkoj stranci. Jedini rad koji obuhvaća veći dio djelovanja H(R)SS bila bi Bobanova opsežna monografija »Maček i politika HSS 1928–1941. (Iz povijesti hrvatskog pitanja)«. ²⁷ Autor je sebi postavio zadatak da obradi problematiku vezanu za hrvatsku povijest u razdoblju od 1928. do 1941. U dvije knjige, koje su nastale kao rezultat autorovih istraživanja, u centru su pažnje Vl. Maček i HSS. Problematika prezentirana u tome djelu obrađena je kronološki. Svaka knjiga podijeljena je u dva dijela. U prvoj knjizi je obrađeno razdoblje za vrijeme šestojanuarske diktature i razdoblje u vrijeme Stojadinovićeve vlade, tj. period od 1928. do 1939. U drugoj knjizi razmatrani su događaji iz vremena Cvetkovićeve vlade i vlade Cvetković-Maček, tj. period od 1939. do 1941. U svojoj monografiji Boban se nije zadržao samo na unutrašnjim problemima hrvatske, odnosno jugoslavenske politike toga doba, nego je Mačekovu politiku stavio u kontekst s razvojem evropske političke situacije koja se bitno odražavala na unutrašnje stanje Jugoslavije, i na eventualno rješenje hrvatskog pitanja. ²⁸

O Stjepanu Radiću, prvom vođi i osnivaču HSS, napisano je mnogo. Pisalo se o njemu, njegovom životnom putu, njegovim političkim idejama. Nekada se to radi stručno, znanstveno utemeljeno, a nekada je riječ o čisto publicističkim prikazima njegove ličnosti. Od mnogobrojnih autora

²³ Vidi u bibl. pod br. 117.

²⁴ Vidi u bibl. pod br. 130.

²⁵ Usporedi Krizmanovu ocjenu o Meštrovićevim memoarima; vidi bibl. pod br. 93.

²⁶ Vidi u bibl. pod br. 161.

Ova tri autobiografska rada starojugoslavenskih političara (Mačeka, Meštrovića i Stojadinovića) po sadržaju mogu biti upotrijebljeni kao jedan od izvora ne samo za HSS nego za gotovo sve političke stranke i ličnosti koje su djelovale u Kraljevini Jugoslaviji.

²⁷ Vidi u bibl. pod br. 28.

²⁸ Na kraju druge knjige, kao dodatak, nalazi se kratki opis građanskih političkih stranaka između dva rata. Riječ je o opisu ovih stranaka odnosno koalicija: Demokratska stranka, Hrvatska federalistička seljačka stranka, HSS, Hrvatska stranka prava, Hrvatska zajednica, Hrvatski blok, JMO, Jugoslovenska nacionalna stranka, Jugoslovenska radikalna zajednica, Radikalna stranka (Narodna radikalna stranka), SDS, Slovenska ljudska stranka, Udružena opozicija, Zemljoradnička stranka.

i njihovih napisa o Radiću valja spomenuti na prvom mjestu Bogdana Krizmana koji je, prikupivši korespondenciju Stjepana Radića, napisao kao uvod i opsežnu biografiju toga hrvatskog političara.²⁹ Krizman je o Radiću i njegovoj djelatnosti napisao još nekoliko manjih radova u kojima se bavio političkom mišlju Stjepana Radića i Radićevim boravkom u zatvoru 1925.³⁰

I Hrvoje Matković dao je svoj prilog što boljem upoznavanju Radićeve ličnosti. On se u svom radu »Stjepan Radić i Svetozar Pribićević u jugoslavenskoj politici od ujedinjenja do šestojanuarskog režima« poslužio komparativnom metodom, analizirajući dva političara i dvije različite političke koncepcije koje su bile dominantne u hrvatskoj i jugoslavenskoj politici.³¹

Zvonimir Kulundžić, premda nije historičar po struci, dao je nekoliko priloga o Radiću. Iako više publicistički nego znanstveno, svojim je brojnim radovima o Stjepanu Radiću pridonio boljem poznavanju toga hrvatskog političara i seljačkog vođe između dva rata. Kulundžićev najznačajniji rad o Stjepanu Radiću svakako je »Atentat na Stjepana Radića«.³²

Osim te trojice autora, o Stjepanu Radiću i njegovoj političkoj djelatnosti pisali su i ovi autori: Nadežda Jovanović³³, Stjepan Ivić³⁴, Vladimir Koščak³⁵, Josipa Paver³⁶, Franjo Tuđman³⁷, Benedikta Zelić-Bučan.³⁸

Zanimljiv pokušaj osvjetljavanja ličnosti S. Radića učinila je Nada Sokolić-Jaman u svom radu »Komunistička štampa u Hrvatskoj o djelatnosti Stjepana Radića (1918—1925)«.³⁹

Na ovome mjestu u sklopu HSS može se navesti i dra Antu Trumbića kao jednog od političara iz redova ove stranke, koji joj je zapravo pristupio tek 1928. Ljubo Boban objavio je svoj rad »Prilozi za biografiju A. Trumbića u vrijeme šestojanuarskog režima (1929—1935)«.⁴⁰ Periodom Trumbićevog djelovanja u HSS bavili su se još Bogdan Krizman »Trumbićeva misija u inozemstvu uoči proglašenja šestojanuarske diktature«⁴¹ i Todor Stojkov »O spoljnopoličkoj aktivnosti vođa SDK uoči šestojanuarske diktature«⁴². O Trumbićevoj djelatnosti izvan HSS pisao je Hrvoje Matković u svome radu »Hrvatska zajednica«.⁴³

²⁹ Vidi u bibl. pod br. 98.

³⁰ Vidi u bibl. pod br. 95, 96, 97, 99.

³¹ Vidi u bibl. pod br. 124 i 125.

³² Vidi u bibl. pod br. 10/. Za ostale Kulundžićeve radove o Radiću vidi u bibl. pod br. 103, 104, 108, 110 i 111.

³³ Vidi u bibl. pod br. 78.

³⁴ Vidi u bibl. pod br. 70.

³⁵ Vidi u bibl. pod br. 88.

³⁶ Vidi u bibl. pod br. 138.

³⁷ Vidi u bibl. pod br. 181, 182, 185.

³⁸ Vidi u bibl. pod br. 187.

³⁹ Vidi u bibl. pod br. 156.

⁴⁰ Vidi u bibl. pod br. 21.

⁴¹ Vidi u bibl. pod br. 91.

⁴² Vidi u bibl. pod br. 164.

⁴³ Vidi u bibl. pod br. 121.

Problematikom vezanom za unutrašnju politiku HSS bavio se niz autora. Branislav Gligorijević pisao je o HRSS u radu »O pitanju ulaska predstavnika HRSS u Davidovićeve vladu 1924. i o krizi i padu te vlade«. ⁴⁴ Utvrdio je da je formiranje Davidovićeve vlade 1924. zapravo predstavljalo pokušaj da se otupi oštrica nacionalnih borbi u Kraljevini SHS i konačno konsolidira buržoaski centralistički poredak zasnovan na Vidovdanskom ustavu. Time se pokušalo staviti u izgled rješavanje tzv. hrvatskog pitanja. Sva popustljivost koju je HRSS pokazivala u pregovorima s Davidovićeve vladom bila je zapravo taktičko priznavanje spremnosti na popuštanje u budućim pregovorima s Radikalnom strankom i Nikolom Pašićem.

Ljubo Boban obradio je ponovo problematiku Zagrebačkih punktacija ⁴⁵ i prikazao njihovo značenje za građansku politiku stare Jugoslavije. Boban povezuje taj rad s drugim u kojem obrađuje »Držanje srbijanskih opozicionih stranaka povodom Zagrebačkih punktacija (1932–1933)«. ⁴⁶ Autor daje prikaz držanja srbijanskih opozicionih stranaka u povodu Zagrebačkih punktacija čiji je autor bila SDK. Analizirajući njihove reakcije, Boban dolazi do zaključka da su odnosi među opozicionim strankama nakon Zagrebačkih punktacija išli u pravcu njihova sve većeg podvajanja. SDK je i dalje zadržala svoj odvojeni položaj kao predstavnik prečanskih krajeva (bez Slovenije), dok su u Srbiji na jednoj strani ostali radikali a na drugoj demokrati i zemljoradnici. Ta podvojenost među opozicionim strankama ostat će sve do petomajskih izbora 1935.

Već iz prethodno navedenog rada B. Gligorijevića (O pitanju ulaska . . .) vidi se da je problem hrvatskog pitanja u staroj Jugoslaviji bio toliko kompleksan da se njime nisu bavili samo hrvatski historičari nego i historičari iz ostalih centara. No, to je sasvim razumljivo, ako se zna da je neriješeno hrvatsko pitanje bilo jedan od najaktualnijih problema Kraljevine Jugoslavije. Politika hrvatskih političara često se isprepletala s politikom srbijanskih stranaka tako da se sagledavanje određenih problema može pratiti u zajedničkom proučavanju većeg broja građanskih stranaka. Historičar Todor Stojkov uzeo je na sebe zadatak da prouči problematiku vezanu za opoziciju u vrijeme diktature kralja Aleksandra. Tu je problematiku obradio u radu »Opozicija u vrijeme šestojanuarske diktature 1924–1935«. ⁴⁷ Uvođenjem osobne diktature kralja Aleksandra, silom je likvidiran parlamentarni život u Jugoslaviji. No, iako se veći dio vodstva zabranjenih političkih stranaka nije solidarizirao s režimom monarhodiktature — nije joj se ni suprotstavio. Pooštreni kurs u pravcu nacionalnog unitarizma poslije uvođenja diktature na hrvatskom području, gdje je nacionalni otpor bio i dotada najizraženiji, izazvao je još veću kompaktnost opozicionih snaga. HSS-u je još u vrijeme parlamentarnog života, suprotstavljajući se velikosrpskoj hegemoniji, uspjelo postati vodećom političkom snagom u Hrvatskoj. Najveći dio političara okupljenih oko HSS-a zauzeo je opozicioni stav prema režimu, opredjeljujući se za taktiku pasivnog otpora. Politika pasivnog otpora hrvatskih političara na kraju

⁴⁴ Vidi u bibl. pod br. 52.

⁴⁵ Vidi u bibl. pod br. 13.

⁴⁶ Vidi u bibl. pod br. 12.

⁴⁷ Vidi u bibl. pod br. 165.

je ipak urodila rezultatima koji su se manifestirali u sporazumu Cvetković-Maček.

Stojkov je proučavao i problem stvaranja »Bloka narodnog sporazuma« god. 1937.⁴⁸ Autor obrađuje nastojanja Udružene opozicije (Radikalne, Demokratske i Zemljoradnike stranke) i SDK (HSS i SDK) da formiraju velik politički blok, koji bi uključivao najpozvanije srpske i hrvatske građanske opozicione stranke. Njihova nastojanja dovela su do potpisivanja sporazuma od 8. oktobra 1937, tj. stvaranja Bloka narodnog sporazuma (Udružena opozicija i SDK). Blok je životario do trenutka kad je poslije pada Stojadinovićeve vlade novoformirana vlada D. Cvetkovića pristupila rješavanju hrvatskog pitanja. Sporazum Cvetković-Maček bio je ujedno i kraj Bloka narodnog sporazuma.

Prije nego što je došlo do sporazuma Cvetković-Maček bili su održani sastanci Vl. Mačeka s knezom Pavlom i M. Stojadinovićem.⁴⁹ Boban je, proučavajući te odnose HSS i dvora, obradio susret Mačeka s knezom Pavlom i ministrom predsjednikom M. Stojadinovićem. U tim razgovorima hrvatsko pitanje bilo je centralni problem. Stav kneza Pavla i Stojadinovića bio je da je nemoguće mijenjati Ustav od 3. septembra 1931, te da daljnji razgovori o hrvatskom pitanju mogu biti vođeni samo u okviru tog Ustava. Maček je zastupao suprotan stav, smatrao je da se mora uspostaviti novo ustavno stanje, bazirano na federaliziranoj državi. Ti su razgovori bili zapravo taktika kneza Pavla i ministra Stojadinovića koji su njima htjeli pokazati da vlada slijedi novi politički kurs poslije ubojstva kralja Aleksandra.

O problemima vezanim uz sporazum Cvetković-Maček pisao je Ljubo Boban.⁵⁰ Autor je obradio problematiku toga sporazuma, zahvaćajući i u vanjske i u unutrašnje prilike Kraljevine Jugoslavije. Takav pristup nije slučajna, jer kako god da su se vladajući faktori u svom unitarističko-centralističkom programu bili orijentirali na podršku u inozemstvu i u vanjskopoličkoj situaciji tražili oslonac za provođenje svoje politike, tako su se i one snage koju su zahtijevale državno preuređenje orijentirale, također, na traženje podrške u inozemstvu. Tako su unutrašnji problemi Jugoslavije, prije svega pitanje državnog preuređenja, poprimili na određeni način međunarodni karakter. Sporazum Cvetković-Maček nije donio cjelovito rješenje krize izazvane hrvatskim pitanjem. Naprotiv, pitanje državnog preuređenja upravo je zbog samog sporazuma postalo još akutnije.⁵¹ Sporazum Cvetković-Maček bio je samo podjela vlasti između srpske i hrvatske buržoazije, a ne definitivno rješenje državne i političke krize stare Jugoslavije.

Poseban problem u jugoslavenskoj historiografiji vezan je za djelatnost H(R)SS u Bosni i Hercegovini. Tim problemom bavio se Tomislav Išek u svojim brojnim radovima.⁵²

Djelatnost HRSS izvan granica Jugoslavije također je našla svoje mjesto u povijesnoj literaturi.

⁴⁸ Vidi u bibl. pod br. 163.

⁴⁹ Vidi u bibl. pod br. 24.

⁵⁰ Vidi u bibl. pod br. 16.

⁵¹ Vidi u bibl. pod br. 5.

⁵² Vidi u bibl. pod br. 64, 65, 66, 67, 68, 69.

Za života Stjepana Radića i u prvim godinama poslije stvaranja Jugoslavije, HRSS je stupio u Seljačku internacionalu čije je sjedište bilo u Moskvi. O putu Stjepana Radića u Moskvu i o učlanjenju HRSS u Seljačku internacionalu pisala je Mira Kolar-Dimitrijević.⁵³

Mnogo važnija vanjskopolitička djelatnost vođena je u vrijeme kad je na čelu HSS stajao Vl. Maček, tj. u periodu šestojanuarske diktature pa do sklapanja sporazuma Cvetković-Maček.

Ljubo Boban proučavao je veze HSS s talijanskim političarima. U radu »Oko Mačekovih pregovora s grofom Cianom«⁵⁴ Boban je utvrdio da Mačekove veze s talijanskim političarima, konkretno s grofom Cianom, treba promatrati kao sastavni dio šire aktivnosti vodstva HSS na mobilizaciji vanjskopolitičkog faktora u rješavanju hrvatskog pitanja. Pridobivanje talijanske strane za pomoć u rješavanju hrvatskog pitanja trebalo je vodstvu HSS poslužiti kao oruđe pritiska na dvor i vladu da riješe hrvatsko pitanje u granicama Jugoslavije. Ta je Mačekova politika urodila konkretnim plodovima — sporazumom Cvetković-Maček.

Našavši se na vlasti poslije sporazuma Cvetković-Maček, HSS je dospio u akutnu fazu diferencijacije svojih članova i pristalica. U radu Mile Konjevića »Konfrontacija rukovodećeg aparata HSS u akutnoj fazi procesa diferencijacije 1939—1941.«⁵⁵ utvrđeno je da je taj proces zahvatio stranku u cjelini, ne samo na političkoj već i na ekonomskoj i socijalnoj osnovi.

Baveći se problemom sela u Hrvatskoj, Lj. Boban je u radu »O političkim previranjima na selu u Banovi ni Hrvatskoj«⁵⁶ konstatirao da dolaskom HSS na vlast (1939) nije bilo u rješavanju osnovnih problema sela (agrarni odnosi, pitanje dugova i dr.) nikakvih promjena. Uslijed razočarenja seljačkih masa politikom HSS socijalna osnovica te stranke na selu se sve više sužavala. Proces političke diferencijacije djelovao je u više pravaca — od ljevičarskih (komunističkih) tendencija pa do krajnje desničarskih (frankovačko-ustaških).

Stav HSS prema radničkoj klasi prezentiran je u radu Bosiljke Janjatović »Radnička politika HSS 1921—1941.«⁵⁷ Autorica je konstatirala da je HSS vodila računa i o hrvatskom radništvu, stoga je i osnovan Hrvatski radnički savez (HRS). HRS je imao obilježje sindikalne organizacije. Karakteristično je za radničku politiku HSS da je posredstvom HRS nastojala otpuniti klasnu borbu hrvatskog proletarijata.

III

Samostalna demokratska stranka (SDS) specifična je pojava u hrvatskoj građanskoj politici. Iako je u vodstvu te stranke bilo i Hrvata, ona je zapravo bila politički predstavnik Srba — prečana. No poslije stvaranja

⁵³ Vidi u bibl. pod br. 44.

⁵⁴ Vidi u bibl. pod br. 14.

⁵⁵ Vidi u bibl. pod br. 85.

⁵⁶ Vidi u bibl. pod br. 11.

⁵⁷ Vidi u bibl. pod br. 72.

SDK, političko djelovanje SDS postaje vidljivi dio hrvatske političke pozornice, naravno uzete u širem smislu.

U usporedbi s HSS-om, SDS je prošla više nego skromno što se tiče publiciranja izvorne građe o njenom postojanju i djelovanju.

Kao i kod HSS, Ljubo Boban je i ovdje dao svoj prilog publiciranju izvornog materijala. U monografiji »Svetozar Pribičević u opoziciji 1928—1936.«⁵⁸ objavio je kao prilog korespondenciju Sv. Pribičevića s tada vodećim ličnostima opozicije.⁵⁹ To nije jedini Bobanov rad na publiciranju građe o SDS. Objavljivanjem jednog pisma Svetozara Pribičevića iz doba šestojanuarskog režima,⁶⁰ Boban je stavio na uvid pismo Sv. Pribičevića iz emigracije, i to je pismo u tijesnoj vezi s Pribičevićevom knjigom »Diktatura kralja Aleksandra«⁶¹ koja nam isto može poslužiti kao izvor za proučavanje jugoslavenske politike između dva rata i naravno samog Sv. Pribičevića i njegove SDS.

U emigraciji je Svetozar Pribičević razvio veliku aktivnost protiv režima šestojanuarske diktature. Hrvoje Matković objavio je »Jedno predavanje S. Pribičevića o šestojanuarskoj diktaturi, održano u Parizu 6. XII 1932.«⁶² Taj je govor održan pred Odborom za vanjske poslove francuskog parlamenta. U svome govoru Pribičević se osvrnuo i na odgovornost Francuske za uspostavu diktature u Jugoslaviji.

Naravno, tim radovima treba pribrojiti i one u kojima je publicirana građa o HSS, ali se isto tako odnosi i na SDS (»Geneza, značaj i odjek Zagrebačkih punktacija«,⁶³ memoari Meštrovića⁶⁴, Stojadinovića⁶⁵ i Mačeka⁶⁶).

Što se tiče cjelovitih prikaza djelatnosti SDS, odnosno njenog vođe i ideologa S. Pribičevića napisane su dvije monografije.

Hrvoje Matković⁶⁷ je u svojoj monografiji »Svetozar Pribičević i SDS do šestojanuarske diktature«⁶⁸ temeljito obradio problematiku djelovanja S.

⁵⁸ Vidi u bibl. pod br. 29.

⁵⁹ Riječ je o ovim pismima: Pismo S. Pribičevića Ljubi Davidoviću (14. X 1932); Pismo S. Pribičevića A. Košutiću (16. III 1933); Pismo A. Košutića S. Pribičeviću (26. III 1933); Pismo S. Pribičevića A. Košutiću (29. III 1933); Pismo A. Košutića S. Pribičeviću (12. V 1933); Pismo S. Pribičevića A. Košutiću (15. V 1933); Pismo S. Pribičevića A. Košutiću (24. V 1933); Pismo S. Pribičevića šefovima srbijanskih opozicionih stranaka (19. VII 1933); Pismo Srbima uoči Nove godine (prosinac 1933); Pismo S. Pribičevića H. Krizmanu (18. IV 1934); Pismo S. Pribičevića H. Krizmanu (6. VI 1934); Pismo S. Pribičevića A. Košutiću (24. IV 1935); Pribičevićev nacrt za program SDS; Pribičevićeva razmatranja o međunarodnom položaju hrvatskog pitanja; Politička oporuka S. Pribičevića.

⁶⁰ Vidi u bibl. pod br. 15.

⁶¹ Vidi u bibl. pod br. 142.

⁶² Vidi u bibl. pod br. 119.

⁶³ Vidi u bibl. pod br. 26.

⁶⁴ Vidi u bibl. pod br. 130.

⁶⁵ Vidi u bibl. pod br. 161.

⁶⁶ Vidi u bibl. pod br. 114.

⁶⁷ O ostalim radovima H. Matkovića o S. Pribičeviću i SDS vidi u bibliografiji pod br. 119, 124, 126.

⁶⁸ Vidi u bibl. pod br. 127. Pišući o Pribičeviću i SDS, Matković je dodirnuo i danas vrlo slabo obrađenu temu, tj. ulogu slobodnog zidarstva u politici stare Jugoslavije. Matković ponavlja jednu već otprije poznatu pretpostavku, bez mogućnosti da je do-

Pribićevića u periodu od nastanka Kraljevine SHS do šestojanuarske diktature. Obrađujući političku djelatnost S. Pribićevića i njegove ideje vodilje, Matković paralelno prati i SDS, koja je zapravo i stvorena za potrebe ostvarenja Pribićevićevih političkih koncepcija. Matković se u svojoj monografiji zaustavlja na godini 1929, jer je to prelomna godina ne samo za Pribićevića i njegovo političko uvjerenje (koje se postepeno mijenja od unitarističkog do federalističkog) nego i za cjelokupnu hrvatsku i jugoslavensku građansku politiku.⁶⁹

Ljubo Boban napisao je monografiju koja se tematski i kronološki nastavlja na rad H. Matkovića »S. Pribićević i SDS do šestojanuarske diktature«. Riječ je o monografiji pod naslovom »Svetožar Pribićević u opoziciji 1928–1936«. ⁷⁰ Prema Bobanovom mišljenju, postoje četiri odrednice koje daju osnovno obilježje Pribićevićevoj politici nakon završetka prvoga svjetskog rata. U prvom redu to je ideja o troimenom narodu koja služi kao ideološka osnova, drugo, inzistiranje na postojanju unitarne države kao izraza narodnog jedinstva, treće, organiziranje državotvorne stranke kao nužne političke osnove, i na kraju, kao četvrto, vlast, tj. vlast kao najpodesnija metoda za ostvarivanje političkog cilja. Tim svojim osnovnim odrednicama Pribićević ostaje vjeran sve do 1928, tj. do stvaranja SDK. Od te godine počinje druga faza Pribićevićeve političkog života. Ona je okarakterizirana Pribićevićevim odlučnim napuštanjem tih stajališta iz prve faze. Boban upravo i obrađuje u svojoj monografiji postepeno evoluiranje Pribićevića unitarista u Pribićevića federalista.

Osim Bobana i Matkovića, Pribićevićevom ličnošću bavio se i Todor Stojkov. On je objavio više radova koji su s više aspekata prikazivali Svetožara Pribićevića i SDS.⁷¹ Stojkov se zanimao za Pribićevićeve političku evoluciju i njegov rad u inozemstvu (u Francuskoj i Čehoslovačkoj) te za djelatnost SDS u sklopu SDK, odnosno šireg bloka opozicije.⁷² Obrađujući širi kompleks građanske opozicije u svome radu »Opozicija u vreme šestojanuarske diktature 1929–1935«, ⁷³ Stojkov je konstatirao da je diktatura kralja Aleksandra utjecala vrlo nepovoljno na snagu i utjecaj SDS u sklopu SDK. Pozicije SDS vrlo su oslabile. Naime, S. Pribićević je ubrzo eliminiran iz političkog života, a priličan broj prvaka SDS prešao je na

kumentira, da su Pribićević i vodstvo SDS bili masoni. O masonima u nas i o literaturi vezanoj za njih vidi *Mladen Svab*, Pregled literature o ulozi slobodnih zidara u povijesti hrvatskih zemalja, *Časopis za suvremenu povijest*, 2/1978, 69–92.

⁶⁹ Zanimljivo je spomenuti uz ovu knjigu i polemiku koju je započela N. Jovanović. Ona je u svojoj kritici, vidi u bibl. pod br. 79, zamjerila Matkoviću što nije iskoristio sve mogućnosti o pronalaženju novih arhivskih materijala, i u domaćim i u stranim arhivima. Drugi prigovor Matkoviću išao bi na račun manjkavosti pri korištenju stručne literature. Osim toga, N. Jovanović smatra da je u monografiji mnogo nepreciznosti u navođenju datuma. U svome odgovoru, vidi u bibl. pod br. 129, Matković je odbacio kritiku N. Jovanović, smatrajući da se metoda njene kritike sastoji od samovoljne konstrukcije, montaže i služenja neistinama.

⁷⁰ Vidi u bibl. pod br. 29.

⁷¹ Vidi u bibl. pod br. 169, 170, 171, 172, 173.

⁷² Vidi u bibl. pod br. 162, 163, 164, 165, 166.

⁷³ Vidi u bibl. pod br. 165.

kraljevu stranu. Iz toga je razloga u politici SDK u doba diktature dominirao utjecaj jačeg i kompaktnijeg partnera — HSS-a.

Odnos SDS prema sporazumu Cvetković-Maček obradio je Mile Konjević.⁷⁴

IV

O pojedinim ostalim političkim strankama i grupama u Hrvatskoj znatno se manje pisalo, čemu je svakako razlog i njihova manja uloga u političkom životu.

Politika Hrvatske stranke prava (frankovaca) i njena evolucija do nastanka ustaškog pokreta vrlo je malo proučavana. Hrvatska stranka prava vodi svoje porijeklo od pravaške stranke kojoj je svojedobno bio na čelu dr Josip Frank. U listopadu 1918, HSP je objavila svoje raspuštanje, no stranka je obnovila svoje djelovanje već god. 1919. Na čelu stranke bio je iz početka dr V. Prebeg a kasnije, budući ustaški poglavnik, dr A. Pavelić⁷⁵ Iz redova HSP regrutiraju se nosioci ekstremno separatističkih težnji i akcija te je znatan dio pristaša te stranke pristupio ustaškom pokretu. Budući da je HSP bila politička stranka s vrlo malim utjecajem, to je vjerojatno razlog što nije publicirana nikakva građa o njenom djelovanju.

No nije tako i s njenim direktnim nasljednikom, ustaškim pokretom.

Lj. Boban objavio je »Nekoliko izvještaja o povratku M. Budaka iz emigracije 1938«.⁷⁶ Dr Budak, jedna od vodećih ličnosti ustaškog pokreta, vratio se iz emigracije u srpnju 1938. U tome radu objavljeni su izvještaji upućeni M. Stojadinoviću. Izvještaje je slao V. Milićević, delegat Ministarstva unutrašnjih poslova, koji je u Italiji vodio pregovore oko vraćanja emigranata-ustaša u Jugoslaviju. Izvještaji sadrže razgovore koje je V. Milićević vodio s drom Milom Budakom.

Bogdan Krizman je u svojoj knjizi »Pavelić i ustaše«⁷⁷ objavio i nekoliko dokumenata o ustaškoj djelatnosti u inozemstvu prije drugog svjetskog rata.⁷⁸ Time se, zapravo, iscrpljuje sva objavljena građa o ustaškom pokretu.

O djelatnosti HSP objavljeno je samo nekoliko samostalnih radova. O frankovcima su pisali H. Matković i Z. Kulundžić.

⁷⁴ Vidi u bibl. pod br. 86.

⁷⁵ Starčevićeva stranka prava bila je bez ikakvog utjecaja.

⁷⁶ Vidi u bibl. pod br. 23.

Riječ je o izvještajima V. Milićevića upućenim ministru Stojadinoviću. Milićevićeva pisma datirana su sa: Rim, 15. III 1938; Rim, 25. III 1938; Rim, 27. IV 1938; Rim, 17. V 1938; Rim, 29. V 1938; Rim, 26. IX 1938. Osim tih pisama, objavljeno je i pismo M. Stojadinovića V. Milićeviću. To je pismo datirano sa Beograd, 22. IV 1938.

⁷⁷ Vidi u bibl. pod br. 102.

⁷⁸ U prilogu je objavljena ova građa: Službovnik ustaške vojske; Izvadak iz matičnih listova, datum dolaska ustaša u logor; Raspored ustaša na Liparima (1935); Spisak ustaša u Italiji; Izvještaj Stjepana Marušića.

O vezama između frankovaca i radikala od 1922. do 1925.⁷⁹ pisao je H. Matković. Politički kontakti između radikala i frankovaca počeli su potkraj 1922. godine i trajat će sve do 1925. U proljeće 1925. dolazi do kulminacije u njihovim odnosima, izražene u planu o osnivanju Hrvatske radikalne zajednice. Osnovni smisao frankovačkih akcija, koje su ih povezivale s velikosrpskim državnim vrhovima iz Radikalne stranke, jest nastojanje frankovaca da se dočepaju vlasti u Hrvatskoj. Kad 1925. dolazi do preokreta u Radićevoj politici, veze između radikala i frankovaca nužno se prekidaju.

Zvonimir Kulundžić u svome radu »O vezama frankovaca i radikala od godine 1918. do 1941.«⁸⁰ smatra da frankovci (kasnije ustaše) snose moralnu odgovornost za stvaranje atmosfere iz koje je potekao atentat na Stjepana Radića. Razumljivo je da autor sasvim odbacuje mišljenje da bi se takva konstatacija mogla izjednačiti s pretpostavkom da bi frankovci i aktivno sudjelovali u tom zločinu.

O djelatnosti HSP pisalo se u sklopu ostalih stranaka i političkih događaja, ali su tu frankovci spominjani samo usput.⁸¹

O djelatnost ustaša i njihovom vođi A. Paveliću objavljeno je nekoliko znanstvenih radova.

Fikreta Jelić-Butić u svom radu »Prilog proučavanja djelatnosti ustaša do 1941.«⁸² prikazuje formiranje ustaškog pokreta, kao političke organizacije koja je izrasla iz akcije grupe u HSP. Temelj ustaškog programa bila je Velika Hrvatska. Ustaše i njihov šef očekivali su od fašističke Italije i nacističke Njemačke pomoć za realizaciju svojih ideja. Autorica razotkriva ustaše kao potpuno terorističku organizaciju, kojom se prvenstveno koristila Italija kao instrumentom pritiska na Kraljevinu Jugoslaviju.

O odnosima Trećeg Reicha i ustaša pisao je Dušan Biber.⁸³ Proučavajući te veze, autor je utvrdio da je nacistima ustaška organizacija bila interesantnija u obavještajnom i terorističkom pogledu nego u političkom smislu. Treći Reich je držao ustaše u rezervi da bi u danom trenutku odigrali ulogu koja im je bila namijenjena u njemačkoj vanjskoj politici.

O terorističkoj aktivnosti ustaša između dva rata pisao je Todor Stojkov u radu »O tzv. Ličkom ustanku 1932.«⁸⁴

Što se tiče atentata u Marseilleu, on je prikazan u više samostalnih radova⁸⁵ koji se ne bave isključivo marsejskim atentatom.

O ustaškom poglavniku Paveliću napisano je nekoliko radova koji se bave njime kao centralnom osobom u ustaškom pokretu. Prije svega, tu treba uzeti u obzir knjigu B. Krizmana »Pavelić i ustaše«⁸⁶, te Šime Balena »Pa-

⁷⁹ Vidi u bibl. pod br. 118.

⁸⁰ Vidi u bibl. pod br. 105.

⁸¹ U monografiji *Lj. Bobana* »Maček i politika HSS 1928–1941.« nalazi se kao prilog druge knjige kratak opis djelatnosti HSP.

⁸² Vidi u bibl. pod br. 74.

⁸³ Vidi u bibl. pod br. 8.

⁸⁴ Vidi u bibl. pod br. 168.

⁸⁵ Vidi u bibl. pod br. 4, 40, 42, 75, 131, 102, 180, 61.

⁸⁶ Vidi u bibl. pod br. 102.

velić«. ⁸⁷ Knjiga B. Krizmana »Pavelić i ustaše« do sada je najopsežniji rad o problematici nastanka ustaškog pokreta i njegova razvitka. Treba naglasiti da je težište Krizmanova rada na djelovanju ustaša i njihovog vođe u inozemstvu, u prvom redu u Italiji i Mađarskoj.

Od ostalih autora koji su se bavili problemom ustaštva, ali ga u širem smislu ne obrađuju posebno, valja spomenuti Franju Tuđmana⁸⁸, Živka Avramovskog⁸⁹, N. B. Milovanovića⁹⁰, Rudolfa Horvata⁹¹, Jeru Jareba⁹² i od stranih autora između ostalih L. Horyja i M. Broszata.⁹³

Hrvatska zajednica ubraja se u male političke stranke.⁹⁴

Do danas nije objavljena izvorna građa koja bi se direktno i isključivo odnosila na njezin rad. Razlog tome je i nepostojanje stranačke arhive.

Monografski rad o toj stranci, nastao poglavito na osnovi osobne ostavštine vodećih ljudi Hrvatske zajednice, napisao je Hrvoje Matković: »Hrvatska zajednica (Prilog proučavanju političkih stranaka u staroj Jugoslaviji)«. ⁹⁵ Na temelju svoga proučavanja HZ, H. Matković je utvrdio da ona vuče korijene iz predratnog hrvatskoga političkog života. HZ je okupljala hrvatsku sitnu gradsku buržoaziju. Vodstvo stranke bilo je isključivo sastavljeno od građanskih intelektualaca. HZ nije nikada uspjela okupiti širi krug članova i pristaša, naprotiv ona je u toku svog postojanja sve više sužavala svoju bazu. S vremenom se dio snaga uključuje u novoosnovanu Hrvatsku federalističku seljačku stranku. Nije beznačajno da je upravo HZ — usprkos prihvaćanju republikanizma — u svojim redovima krila potencijalne nosioce šestojanuarskog režima s hrvatske strane.

Od autora koji su usput pisali o HZ valja spomenuti ove: Josip Horvat⁹⁶, Rudolf Horvat⁹⁷, Ante Smith-Pavelić⁹⁸, Ferdo Čulinović⁹⁹, Jere Jareb.¹⁰⁰

Hrvatski blok¹⁰¹ vrlo malo je privlačio pažnju povijesne literature. Izvorna građa u vezi s HB do danas nije publicirana. No, kako je zapravo

⁸⁷ Vidi u bibl. pod br. 4.

⁸⁸ Vidi u bibl. pod br. 180.

⁸⁹ Vidi u bibl. pod br. 2.

⁹⁰ Vidi u bibl. pod br. 131.

⁹¹ Vidi u bibl. pod br. 60.

⁹² Vidi u bibl. pod br. 73.

⁹³ Vidi u bibl. pod br. 61.

⁹⁴ Hrvatska zajednica nastala je ujedinjenjem Starčevićeve stranke prava i Napredne demokratske stranke. U ljeto 1919. formirana je HZ kao savez stranaka i grupa, no ona je zapravo bila jedna stranka.

⁹⁵ Vidi u bibl. pod br. 121.

⁹⁶ Vidi u bibl. pod br. 58, 59.

⁹⁷ Vidi u bibl. pod br. 60.

⁹⁸ Vidi u bibl. pod br. 155.

⁹⁹ Vidi u bibl. pod br. 40.

¹⁰⁰ Vidi u bibl. pod br. 73.

¹⁰¹ Hrvatski blok (HB) sačinjavale su HRSS, HZ, HSP i Hrvatski radnički savez (HRS). Ta je grupacija nastala kao koncentracija hrvatskih političkih stranaka u borbi protiv unitarističko-centralističkih tendencija u Kraljevini SHS. HB osnovan je formalno u kolovozu 1921. HB nije bio homogena grupacija, u njemu je dominirao HRSS i osobno Stjepan Radić. U tome bloku pravaši (HSP) bili su ekstremno krilo nasuprot zajedničarima (HZ) koji su bili za sporazumijevanje s Beogradom. Pod nazivom Hrvat-

riječ o više stranaka, ono što je publicirano o HRSS u periodu od 1921. do 1925. može se u najširem smislu tretirati kao objavljivanje građe o HB. No, dakako da nas to ne zadovoljava.

O HB objavljena su dva manja rada, i to Branislava Gligorijevića: »Politička previranja u Demokratskoj stranci na pitanju taktike prema Hrvatskom bloku u drugoj polovini 1922«¹⁰², u kojem je HB obrađen u širem smislu.

Drugi rad odnosi se na vanjskopolitičku djelatnost HB, riječ je o radu Đ. Stankovića »Hrvatski blok i Genovska konferencija 1922«.¹⁰³

O Hrvatskoj federalističkoj seljačkoj stranci (HFSS) nije se posebno pisalo. Nju se spominjalo samo usput. Kratku bilješku o njoj napravio je Lj. Boban u prilogu svoje monografije »Maček i politika HSS 1928—1941«.¹⁰⁴

Već na prvi pogled vidljiv je nesklad u broju objavljenih radova o HSS i SDS u odnosu na ostale građanske stranke u Hrvatskoj (jedino su frankovci i ustaše privlačili veću pažnju od Hrvatske zajednice, Hrvatskog bloka i Hrvatske federalističke seljačke stranke).

Baveći se problemima hrvatske građanske politike, historičari su, uglavnom, obrađivali političku povijest, tj. poglavito politiku vodstva pojedinih stranaka. Vrlo je mali broj onih znanstvenih radova koji se pozabavio pitanjima vezanim uz ekonomske i socijalne probleme u djelovanju određene građanske stranke. O problematici vezanoj za strukturu građanskih stranaka također je bilo malo riječi u radovima historičara. Slična je situacija i s objavljivanjem građe. HSS i SDS su osjetno više istraživane nego ostale stranke.

Koliko god da je politička povijest važan faktor za upoznavanje politike pojedinih stranaka, ipak se sve više nameće potreba ulaženja u dublje slojeve strukture, jer bi tek taj pristup omogućio da se potpunije shvati smisao i značaj djelovanja hrvatskih građanskih stranaka.

Značaj i snage hrvatskih građanskih stranaka bile su različite, pa je i razumljivo da sve nisu imale isti politički utjecaj u vremenu i prostoru u kome su djelovale. No usprkos tome što sve te stranke nisu imale ni približno jednak politički utjecaj, ne bi trebalo zanemariti proučavanje manjih stranaka. Naime, svaka od tih stranaka u krajnjoj je liniji ipak odraz političke i društveno-ekonomske situacije vremena u kojem je djelovala.

ski federalistički blok udružili su se 1927. HSP i HFSS. Taj blok nalazio se u sukobu s Radićem zbog njegova priznavanja Vidovdanskog ustava 1925. godine.

¹⁰² Vidi u bibl. pod br. 53.

¹⁰³ Vidi u bibl. pod br. 159.

¹⁰⁴ Vidi u bibl. pod br. 28.

BIBLIOGRAFIJA

1. *Avramovski Živko*, Sukob interesa Velike Britanije i Njemačke na Balkanu. Istorija XX veka, Zbornik radova II, Beograd 1961, 5—161.
2. *Avramovski Živko*, Balkanske zemlje i velike sile 1935—1937. Beograd 1968.
3. *Babić Nikola*, Bosna i Hercegovina u koncepcijama građanskih političkih snaga i KPJ do 1941. godine. *Prilozi Instituta za istoriju radničkog pokreta* — Sarajevo 1967, III, 3, 7—45.
4. *Balen Šime*, Pavelić. Zagreb 1952.
5. *Begić Dana*, Pokret za autonomiju Bosne i Hercegovine u uslovima sporazuma Cvetković-Maček. *Prilozi Instituta za istoriju radničkog pokreta* — Sarajevo 1966, II, 2, 177—191.
6. *Berić Dušan*, »Mile Konjević: Samostalna demokratska stranka i sporazum od 8. oktobra 1937. godine«. Zbornik Matice srpske za istoriju, 1973, 8, 144—200.
7. *Berić Dušan*, »Nedim Šarac: Uspostavljanje šestojanuarskog režima 1924. g.« Sarajevo 1975, *Pregled*, 1976, LXVI, 6, 697—700.
8. *Biber Dušan*, Ustaše i Treći Reich. *Jugoslovenski istorijski časopis* 2, 1964, 37—56.
9. *Biber Dušan*, O padu Stojadinovićeve vlade. Istorija XX veka, Zbornik radova VIII, 5—71, Beograd 1966.
10. *Biber Dušan*, Kraljevina Jugoslavija na raskršću 1939. (I—II) *Politika*, 30, VIII, 1971, LXVIII, 20798, 1. IX do 17. X 1971, LXVIII, 20800—20846.
11. *Boban Ljubo*, O političkim previranjima na selu u Banovini Hrvatskoj, Istorija XX veka, Zbornik radova II, Beograd 1961.
12. *Boban Ljubo*, Držanje srbijanskih opozicionih stranaka povodom zagrebačkih punktacija (1932—33). *Historijski zbornik*, godina XV, 1962 (br. 1—4), Zagreb 1963.
13. *Boban Ljubo*, Zagrebačke punktacije. Istorija XX veka, Zbornik radova IV, Beograd 1963.
14. *Boban Ljubo*, Oko Mačkovih pregovora s grofom Čanom. Istorija XX veka, Zbornik radova, VI, Beograd 1964.
15. *Boban Ljubo*, Jedno pismo Svetozara Pribićevića iz vremena šestojanuarskog režima (uvodna bilješka). *Historijski zbornik*, 1965, XVIII, 1—4, 203—213.
16. *Boban Ljubo*, Sporazum Cvetković-Maček. Beograd, 1965.
17. *Boban Ljubo*, Iz historije odnosa Mačeka i dvora u vrijeme šestojanuarskog režima (odnosi se na razdoblje od marsejskog atentata do petomajskih izbora), Zbornik Historijskog instituta Slavonije, br. 3, 1965, Slavonski Brod.
18. *Boban Ljubo*, Iz historije odnosa između V. Mačeka i dvora u vrijeme šestojanuarskog režima (odnosi se na razdoblje do oktobranog ustava od 3. IX 1931). *Historijski zbornik*, 1965, XVIII, 1—4, 47—88.

19. *Boban Ljubo*, Iz historijskog odnosa između V. Mačeka i dvora u vrijeme šestojanuarskog režima (odnosi se na razdoblje od septembarskog ustava do marsejskog atentata). Zbornik Historijskog instituta Slavonije, 1966, 4, 167–238.
20. *Boban Ljubo*, Memorandum R. W. Seton-Watsona o političkim prilikama u Jugoslaviji (1936). *Historijski zbornik*, XIX–XX, 1967–68, 311–332.
21. *Boban Ljubo*, Prilozi za biografiju Ante Trumbića u vrijeme šestojanuarskog režima (1929–1935). *Historijski zbornik*, 1968–69, XXI–XXII, 1–4, 145–169.
22. *Boban Ljubo*, Nacrt ustava grupe zagrebačkih intelektualaca 1937. Radovi Filozofskog fakulteta, 7–8, Zagreb 1969–1970, 91–146.
23. *Boban Ljubo*, Nekoliko izvještaja o povratku Mile Budaka iz emigracije 1938. Zbornik Historijskog instituta Slavonije, 1970, 7–8, Slavonski Brod.
24. *Boban Ljubo*, Sastanak V. Mačeka s knezom Pavlom (u studenom 1936) i M. Stojadinovićem (u siječnju 1937). *Časopis za suvremenu povijest*, 1970, II, 2, 181–211.
25. *Boban Ljubo*, Zagrebački memorandum (1934). Zbornik Historijskog instituta Slavonije, 1970, 7–8, 287–331.
26. *Boban Ljubo*, Geneza, značenje i odjek Zagrebačkih punktacija. *Časopis za suvremenu povijest*, 1971, III, 1, 153–209.
27. *Boban Ljubo*, Dva čehoslovačka diplomatska izvještaja o političkim prilikama u Jugoslaviji 1937. *Časopis za suvremenu povijest*, 1973, V, 2, 135–153.
28. *Boban Ljubo*, Maček i politika HSS 1928–1941. (Iz povijesti hrvatskog pitanja), Zagreb 1974, I–II.
29. *Boban Ljubo*, Svetozar Pribićević u opoziciji 1928–1936. Zagreb 1975.
30. *Boban Ljubo*, Britanija, Hrvatska i HSS 1939–1943. *Časopis za suvremenu povijest*, X, 3, Zagreb 1978, 5–18.
31. *Bogdanov Vaso*, »Svetozar Pribićević: Diktatura kralja Aleksandra«, Beograd 1953. *Vjesnik*, 4. XI 1955, XVI, 3320.
32. *Bogdanov Vaso*, Historijska uloga društvenih klasa u rješavanju južnoslavenskog nacionalnog pitanja. Rad JAZU, knj. 300, Zagreb 1954.
33. *Bogdanović S. Dušanka*, Ljubo Boban: »Sporazum Cvetković-Maček«, Beograd, 1965. *Socijalizam*, 1966, IX, 7–8, 1057–1059.
34. *Bogdanović S. Dušanka*, Branislav Gligorijević: »Demokratska stranka i politički odnosi u Kraljevini SHS«, Beograd 1970, *Socijalizam*, 1971, XIV, 9, 1099–1102.
35. *Ciano Galeazzo*, Dnevnik. Zagreb 1948.
36. *Cvetković Slavoljub*, Todor Stojkov: »Opozicija u vreme šestojanuarske diktature 1929–1935.«, Beograd 1966, *Prilozi za istoriju socijalizma*, 1970, 7, 613–614.
37. *Cvetković Slavoljub*, Stjepan Radić i komunistički pokret 1923–1925. Istorija XX veka; Zbornik radova XII, Beograd 1972.
38. *Čulinović Ferdo*, Slom stare Jugoslavije, Zagreb 1958.
39. *Čulinović Ferdo*, Stara Jugoslavija, Zbornik »Narodi Jugoslavije u borbi za slobodu«, Zagreb 1959.

40. Čulinović Ferdo, Jugoslavija između dva rata, I, II. JAZU, Zagreb 1961.
41. Čulinović Ferdo, Dvadeset sedmi mart. JAZU, Zagreb 1965.
42. Čulinović Ferdo, Dokumenti o Jugoslaviji (Historijat od osnutka zajedničke države do danas), Zagreb 1968.
43. Dimitrijević-Kolar Mira, Prepiska između Stjepana Radića i Seljačke internacionale u Moskvi 1924. godine. *Časopis za suvremenu povijest*, 1972, IV, 1, 148–164.
44. Dimitrijević-Kolar Mira, Put Stjepana Radića u Moskvu i pristup Hrvatske republikanske seljačke stranke u Seljačku internacionalu. *Časopis za suvremenu povijest*, 1972, IV, 3, 7–29.
45. Dugandžija Nikola, Građanska i revolucionarna Požega između dva svjetska rata. *Tražnja*, 1977, VIII, 15, 5–15.
46. Fesić Raiša, Bosna i Hercegovina u koncepcijama građanskih političkih stranka između dva rata. *Opredjeljenja*, 1977, 4, 93–113.
47. Flego Dario, Uspomene na izbore od 6. IV 1924. godine (O izborima u Istri), *Glas Istre*, 7. II 1958, XV, 6.
48. Gačešić Nikola, Todor Stojkov: »Opozicija u vreme šestojanuarske diktature 1929–1935.« Beograd 1969. *Istorijski glasnik*, 1969, 2, 149–153.
49. Gačešić Nikola, Branislav Gligorijević: »Demokratska stranka i politički odnosi u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca«, Beograd 1970. Zbornik Matice srpske za istoriju, 1971, 3, 185–187.
50. Gajić Dean, Agonija kraljevine (O izborima u predratnoj Jugoslaviji sprovedenim 1935. i 1938). *Rad*, 31. X 1959, XIV, 37.
51. Gligorijević Branislav, Organizacija jugoslavenskih nacionalista (Orjuna). Istorija XX veka, Zbornik radova V, Beograd 1963.
52. Gligorijević Branislav, O pitanju ulaska predstavnika HRSS u Davidovićevu vladu 1924. i o krizi i padu te vlade. Istorija XX veka, Zbornik radova VII, Beograd 1965.
53. Gligorijević Branislav, Politička previranja u Demokratskoj stranci na pitanju taktike prema Hrvatskom bloku u drugoj polovini 1922. Istorija XX veka, Zbornik radova VIII, 165–269, Beograd 1966.
54. Gligorijević Branislav, Razlika i dodirne točke u gledištu na nacionalno pitanje između Radikalne i Demokratske stranke 1919–1929. *Jugoslovenski istorijski časopis*, 1969, 4, 153–158.
55. Gligorijević Branislav, Demokratska stranka i politički odnosi u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca. Beograd 1970.
56. Gligorijević Branislav, Neki aspekti na odnose između Demokratske i Hrvatske republikanske seljačke stranke 1919–1925. Istorija XX veka; Zbornik radova XII, Beograd 1972.
57. Hoptner Jacob, Jugoslavija u krizi 1934–1941. (Naslov originala: »Yugoslavia in Crisis 1934–1941) (predgovor: Bogdan Krizman), Rijeka 1973.
58. Horvat Josip, Politička povijest Hrvatske 1918–1929. Zagreb 1938.
59. Horvat Josip, Političke stranke kod Hrvata. Beograd 1939.

60. *Horvat Rudolf*, Hrvatska na mučilištu. Zagreb 1942.
61. *L. Hory – M. Broszat*, Der Kroatische Ustaša-Staat 1941–1945. Stuttgart 1964.
62. *Hrabak Bogumil*, Ljubo Boban: »Sporazum Cvetković-Maček«, Beograd 1965. *Jugoslovenski istorijski časopis*, 1965, (IV), 3, 124–133.
63. *Hrabak Bogumil*, Zapisnici sednica Davidovićeve dve vlade od avgusta 1919. do februara 1920. *Arhivski vjesnik*, 1970, XIII, 13, 7–92.
64. *Išek Tomislav*, Hrvatska republikanska seljačka stranka prema Bosni i Hercegovini i orijentacija Hrvata Bosne i Hercegovine do 1923. godine. *Prilozi Instituta za istoriju radničkog pokreta*, Sarajevo 1966, II, 2, 75–121.
65. *Išek Tomislav*, Aktivnost Hrvatskih stranaka u Bosni i Hercegovini u izborima 1923. godine. *Prilozi Instituta za istoriju radničkog pokreta*, Sarajevo 1967, III, 3, 127–143.
66. *Išek Tomislav*, Odnosi Hrvatske seljačke stranke prema Bosni i Hercegovini do 1928. godine. *Prilozi Instituta za istoriju radničkog pokreta*, Sarajevo 1968, IV, 4, 189–217.
67. *Išek Tomislav*, Odnosi HSS prema Bosni i Hercegovini do 1928. godine. *Pregled*, 1968, LVIII, vanredni broj, 65–73.
68. *Išek Tomislav*, Primjena »Obznane« na HRSS i posljedice za njene pristalice u Bosni i Hercegovini, *Časopis za suvremenu povijest*, 1971, III, 1, 27–55.
69. *Išek Tomislav*, Hrvatska republikanska seljačka stranka na parlamentarnim izborima 1925. godine s posebnim osvrtom na Bosnu i Hercegovinu. *Prilozi Instituta za istoriju*, Sarajevo 1975–1976, XI-XII, 11/12, 151–175.
70. *Ivić Stjepan*, Stjepan Radić – borac za demokratske interese hrvatskog naroda. *Naše teme*, 1971, XV, 6, 971–984.
71. *Janjatović Bosiljka*, Hrvoje Matković: »Svetožar Pribičević i Samostalna demokratska stranka do šestojanuarske diktature«. Zagreb 1972, *Časopis za suvremenu povijest*, 1972, V, 1, 175–177.
72. *Janjatović Bosiljka*, Radnička politika HSS 1921–1941. *Časopis za suvremenu povijest*, 1973, V, 1, 65–81.
73. *Jere Jareb*, Pola stoljeća hrvatske politike. Buenos Aires 1960.
74. *Jelić-Butić Fikreta*, Prilog proučavanju djelatnosti ustaša do 1941. *Časopis za suvremenu povijest*, I–II, 1969, 55–93.
75. *Jelić-Butić Fikreta*, Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941–1945. Zagreb 1977.
76. *Jelić Ivan*, O nekim odjecima sporazuma Cvetković-Maček među Srbima u Banovini Hrvatskoj. *ZHIS*, 1965, 3, 147–166.
77. *Jovanović Nadežda*, Branislav Gligorijević: »Demokratska stranka i politički odnosi u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca«, Beograd 1970. *Vojno-istorijski glasnik*, 1970, XXI, 3, 241–245.
78. *Jovanović Nadežda*, Prilog proučavanju odjeka atentata u Narodnoj skupštini 20. juna 1928. *Časopis za suvremenu povijest*, 1970, II, 1, 61–76.

79. *Jovanović Nadežda*, O jednom nenaučnom metodu. (Povodom monografije dra H. Matkovića: »Svetozar Pribičević i Samostalna demokratska stranka do šestojanuarske diktature«). *Časopis za suvremenu povijest*, 1973, V, 1, 121–134.
80. *Jurić Boris*, Jugoslavenski akademski klub 1918–1920. *Glas Zadra*, 8. i 15. I 1955. VI, 186 i 187.
81. *Kljaković Vojmir*, Memoari generala Simovića i dokumenti 1939–1942. *Politika*, 21. VIII–24. IX 1970. LXVII, 20431–20526.
82. *Kojović Dušan*, Todor Stojkov: »Opozicija u vreme šestojanuarske diktature 1929–1935«, Beograd 1969. *Pregled*, 1970, LX, 4, 539–543.
83. *Končar Ranko*, Hrvoje Matković: »Svetozar Pribičević i Samostalna demokratska stranka do šestojanuarske diktature«, Zagreb 1972. Zbornik Matice srpske za istoriju, 1973, 7, 213–215.
84. *Konjević Mile*, Ljubo Boban: »Maček i politika HSS 1928–1941«, Zagreb 1974. Zbornik Historijskog instituta Slavonije i Baranje, 1974, 11, 277–278.
85. *Konjević Mile*, Konfrontacija baze i rukovodećeg aparata HSS u akutnoj fazi procesa diferencijacije (1939–1941), *Jugoslovenski istorijski časopis*, 1974, XIII, 1/2, 191–206.
86. *Konjević Mile*, Samostalna demokratska stranka i sporazum Cvetković-Maček. Zbornik Matice srpske za istoriju, 1974, 10, 7–54.
87. *Konjević Mile*, O djelatnosti građanskih političkih stranaka u Slavoniji 1929–1941. Zbornik Historijskog instituta Slavonije i Baranje, 1976, 13, 167–208.
88. *Košćak Vladimir*, Stjepan Radić (Četrdeset godina nakon smrti). *Kolo*, 1968, VI, 6, 439–444.
89. *Krizman Bogdan*, Dr Dragoslav Smiljanić: »Sećanje na jednu diktaturu« *Narodni list*, 27. I 1956, XII, 3287.
90. *Krizman Bogdan*, Kako je dr Ante Trumbić postao prvi jugoslavenski ministar vanjskih poslova. *Slobodna Dalmacija*, 17. IV 1956, XIV, 3473.
91. *Krizman Bogdan*, Trumbićeva misija u inozemstvu uoči proglašenja šestojanuarske diktature, oktobar – decembar 1928. *Historijski pregled*, 1962, VIII, 3, 176–202.
92. *Krizman Bogdan*, Pavelićev dolazak u Zagreb 1941. godine. *ZHIS*, br. 1, Slavonski Brod 1963.
93. *Krizman Bogdan*, Ivan Meštrović: »Uspomene na političke ljude i događaje« Buenos Aires 1961. *Jugoslovenski istorijski časopis*, 1963, II, 4, 105–113.
94. *Krizman Bogdan*, Osvrt na autobiografiju V. Mačeka (o knjizi Vladka Mačeka: »In the Struggle for Freedom«, New York 1957) *Jugoslovenski istorijski časopis*, 1964, III, 2, 57–75.
95. *Krizman Bogdan*, Politička misao Stjepana Radića. (Povodom knjige: Stjepan Radić »Politički spisi«.) *Naše teme*, 1971, XV, 3, 502–513.
- 95^a. *Krizman Bogdan*, Stjepan Radić na Pariškoj političkoj školi (1897–1899), *Naše teme*, 1971, XV, 6, 1072–1090.

96. *Krizman Bogdan*, Izaslanik kralja Aleksandra kod Stjepana Radića u zatvoru 1925. godine. *Mogućnosti*, 1971, XVIII, 9, 1087–1089.
97. *Krizman Bogdan*, Stjepan Radić. *Hrvatsko sveučilište*, 1. i 15, VII 1971, I, 16, 17. i 18, 22. IX do 6. X 1971, 19–21.
98. *Krizman Bogdan*, Korespondencija Stjepana Radića I–II, Zagreb 1972–1973.
99. *Krizman Bogdan*, Dva pisma T. Schlegela o razgovorima sa Stjepanom Radićem u zatvoru 1925. godine. *Časopis za suvremenu povijest*, 1974, VI, 2, 125–138.
100. *Krizman Bogdan*, Italija u politici kralja Aleksandra i kneza Pavla (1918–1941). *Časopis za suvremenu povijest*, 23–44, 1975, I.
101. *Krizman Bogdan*, Napomene o nekim aspektima politike HSS u međuratnom i ratnom razdoblju. *Časopis za suvremenu povijest*, X, 3, Zagreb 1978, 19–24.
102. *Krizman Bogdan*, Pavelić i ustaše. Zagreb 1978.
103. *Kulundžić Zvonimir*, Uz dvadeset sedmu obljetnicu smrti Stjepana Radića (O motivima atentata). *Slobodni dom*, 4. VIII 1955, XIII (43), 32.
104. *Kulundžić Zvonimir*, Atentat na Stjepana Radića i njegova prava pozadina. *Slobodni dom* (I–XVII): I–6. do 27. VIII 1959, 32–35; II – 7. IX do 29. X 1959, XVII, 36–44; III – 5. XI do 24. XII 1959, XVII, 45–52; IV – 1. I do 25. II 1960, XVIII, 1–9; V – 3. III do 21. IV 1960, XVIII, 10–17; VI – 1. V do 30. VI 1960, XVIII, 10–17; VII – 7. VII do 25. VIII 1960, XVIII, 28–35; VIII – 1. IX do 27. X 1960, XVIII, 36–44; IX – 3. XI do 22. XII 1960, XVIII, 45–52; X – 1. I 1961, XIX, 1; XI – 2. III do 20. IV 1961, XIX, 9–16; XII – 1. V do 29. VI 1961, XIX, 7–26; XIII – 6. VII do 31. VIII 1961, XIX, 27–31; XIV – 14. do 28. IX; 14. IX do 26. X 1961, XIX, 37–44; XV – 2. XI do 21. XII 1961, XIX, 44–51; XVI – 7. do 21. XII 1961, XIX, 49–51; XVII – I, 1962, XX, 1–2 (kraj).
105. *Kulundžić Zvonimir*, O vezama frankovaca i radikala od godine 1918. do 1941. *Historijski zbornik*, XVII, Zagreb 1964.
106. *Kulundžić Zvonimir*, Frankovci i radikali. *Feljton*, 4. do 25. III 1967, I, 1–4.
107. *Kulundžić Zvonimir*, Atentat na Stjepana Radića. Zagreb 1967.
108. *Kulundžić Zvonimir*, Stjepan Radić danas (Povodom 40-godišnjice smrti). *Hrvatski književni list*, VIII, IX, 1968, I, 5 i 6.
109. *Kulundžić Zvonimir*, Politika i korupcija u Kraljevini Jugoslaviji. Zagreb 1968.
110. *Kulundžić Zvonimir*, Živi Radić, Uoči stote obljetnice rođenja hrvatskog velikana. Zagreb 1971.
111. *Kulundžić Zvonimir*, Stjepan Radić, Politički spisi (Autobiografija, članci, govori, rasprave). Znanje, Zagreb 1971.
112. *Laušić Jozo*, Zvonimir Kulundžić: »Atentat na Stjepana Radića«, Zagreb 1967. *Republika*, 1968, XXIV, 4, 216.
113. *Ljubljanović Srećko*, Diktatura kralja Aleksandra. Prosvjeta 1969.

114. *Maček Vladko*, In the Struggle for Freedom, New York 1957.
115. *Macan Trpimir*, Zvonimir Kulundžić: »Atentat na Stjepana Radića«, Zagreb 1967. *Kolo*, 1968, VI, 5, 409–415.
116. *Marjanović Jovan*, Političke partije Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca (1921–1929). Iz istorije Jugoslavije 1918–1945, Zbornik predavanja, Beograd 1958.
117. *Matijašević Ante*, Izbor iz rasprava, članaka i govora Stjepana Radića, *Riječ*, III, 2, Sisak, 1971.
118. *Matković Hrvoje*, Veze između frankovaca i radikala 1922–1925. *Historijski zbornik*, XV, 1962 (br. 1–4), Zagreb 1963.
119. *Matković Hrvoje*, Jedno predavanje Svetozara Pribičevića o šestojanuarskoj diktaturi održano u Parizu 6. decembra 1932. *Historijski pregled*, 1962, VIII, 4, 5, 287–294.
120. *Matković Hrvoje*, Iz političke korespondencije 1919/20. godine (Sa pismima Ivana Gmajnera, Milivoja Jambrišaka, Prvislava Grisogona i Ante Trumbića). *Historijski pregled*, 1962, VIII, 2, 133–144.
121. *Matković Hrvoje*, Hrvatska zajednica. Prilog proučavanju političkih stranaka u staroj Jugoslaviji. Beograd 1963, Istorija XX veka, Zbornik radova.
122. *Matković Hrvoje*, O nekim prijedlozima za rješenje »hrvatskog pitanja« 1935–1939. Zbornik, I, Slavonski Brod 1963.
123. *Matković Hrvoje*, Šurminova akcija za osnivanje Hrvatske narodne stranke. Radovi Filozofskog fakulteta u Zagrebu, XIX–XX, 1966/67.
124. *Matković Hrvoje*, Stjepan Radić i Svetozar Pribičević u jugoslavenskoj politici od ujedinjenja do šestojanuarske diktature. *Jugoslavenski historijski časopis*, 1969, 4, 148–158.
125. *Matković Hrvoje*, Stjepan Radić (U povodu 100-godišnjice rođenja). *Nastava povijesti*, 1970–1971, 4, 21–31.
126. *Matković Hrvoje*, Pojava i etape razvoja Samostalne demokratske stranke (1924–1929). *Časopis za suvremenu povijest*, 1971, III, 1, 7–25.
127. *Matković Hrvoje*, Svetozar Pribičević i Samostalna demokratska stranka do šestojanuarske diktature. Zagreb 1972.
128. *Matković Hrvoje*, Djelovanje i sukob građanskih stranaka u Šibeniku između dva svjetska rata. Radovi Instituta za hrvatsku povijest Sveučilišta u Zagrebu, 1972, 2, 263–286.
129. *Matković Hrvoje*, O jednoj neznanstvenoj kritici (U povodu osvrta Nađežde Jovanović na monografiju o Svetozaru Pribičeviću i Samostalnoj demokratskoj stranci). *Časopis za suvremenu povijest*, 1973, V, 1, 135–145.
130. *Meštrović Ivan*, Uspomene na političke ljude i događaje. Zagreb 1969.
131. *Mikuž Metod*, Svetozar Pribičević: »Diktatura kralja Aleksandra«. Beograd 1953, *Zgodovinski časopis*, 1954, VIII, 1–4, 300–306.
132. *Milovanović N. B.*, Od marsejskog atentata do Trojnog pakta. Zagreb 1963.

133. *Milovanović Nikola*, Od Marsejskog atentata do Trojnog pakta. Beograd 1964.
134. *Milušić Anto*, Politički i pravni aspekti općinskih izbora u Hrvatskoj i Slavoniji 1920. godine. ZHIS, 1970, 7–8, Slavonski Brod.
135. *Muhić Fuad*, Nedim Šarac: »Uspostavljanje šestojanuarskog režima 1929«. Sarajevo 1975. *Odjek*, 1976, XXIX, 17, 20.
136. *Nikolić M.*, Parlamentarni izbori (U Istri) 1921. (S primjedbama dra Bože Milanovića), *Glas Istre*, 8. i 15. VIII 1969, XXVI, 33 i 34.
137. *N. S. M.*, Svetozar Pribičević i omladina (O naprednoj crnogorskoj omladini povodom smrti Svetozara Pribičevića u Pragu 15. IX 1936), *Omladinski pokret*, 1. X 1954, XIII.
138. *Paver Josipa*, Još jedna verzija zapisnika saslušanja Stjepana Radića o atentatu u Narodnoj skupštini u Beogradu 20. lipnja 1928. *Časopis za suvremenu povijest*, 1972, IV, 1, 165–177.
139. *Pešić Savo*, Hrvoje Matković: »Svetozar Pribičević i Samostalna demokratska stranka do šestojanuarske diktature«, Zagreb 1972. *Naše teme*, 1973, XVII, 7–8, 1370–1376.
140. *Petranović Branko*, Todor Stojkov: »Opozicija u vreme šestojanuarske diktature 1929–1935.« Beograd 1969, *Komunist* (Beograd), 4. IX 1969, XXVII, 650.
141. *Popović B. Vojin*, Maček u martovskim događajima 1941. *Borba*, 13. do 26. II 1961.
142. *Pribičević Svetozar*, Diktatura kralja Aleksandra. (Predgovor, dopuna i bilješka redakcije: Sava N. Kosanović) Beograd 1952 (II izdanje 1953).
143. *Protić Predrag*, Zvonimir Kulundžić: »Atentat na Stjepana Radića«, Zagreb 1967. *Književne novine*, 11. V 1968, XX, 327.
144. *Protić Predrag*, Todor Stojkov: »Opozicija u vreme šestojanuarske diktature 1929–1935«, Beograd 1969, Zbornik Matice srpske za istoriju, 1971, 3, 183–185.
145. *Protić Predrag*, Branislav Gligorijević: »Demokratska stranka i politički odnosi u kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca«, Beograd 1970. *Istorijski časopis*, 1972, XIX, 367–377.
146. *Prunk Janko*, Branislav Gligorijević: »Demokratska stranka i politički odnosi u kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca«. Beograd 1970, *Zgodovinski časopis*, 1972, XXVI, 1–2, 172–173.
147. *Ribar Ivan*, Politički zapisi. Beograd, Grafičko preduzeće »Vuk Karadžić«, pogon »Prosveta«, svezak I, Beograd 1948, svezak II, Beograd 1949, svezak III, Beograd 1951, svezak IV, Beograd 1952.
148. *Rošić Đuro*, Ljubo Boban: »Svetozar Pribičević u opoziciji 1929–1936«, Zagreb 1975. Krčki zbornik, 1975, 6, 362–364.
149. *Rošić Đuro*, Hrvoje Matković: »Svetozar Pribičević i Samostalna demokratska stranka do šestojanuarske diktature«, Zagreb 1972, Krčki zbornik, 1975, 6, 361–362.
150. *Rubčić Nikola*, Kalendar jedne političke cenzure (1939–1941). *Republika*, 1961, XVII, 4–5, 28–30.

151. *Seton-Watson W. Robert*, Pozadina jugoslavenske diktature (Aleksandar, Pašić, Radić, Pribičević). Novi Sad 1967.
- 151.^a R. W. Seton-Watson i Jugoslaveni: Korespondencija 1906–1941, sv. I (1906–1918), sv. II (1918–1941), Zagreb–London 1976.
152. *Sirotković Hodimir*, Kako je donesen Vidovdanski ustav. *Hrvatsko sveučilište*, 1. VII 1971, I, 16.
153. *Smatić Sulejman*, Djelatnost hrvatskih građanskih stranaka u Banjoj Luci od 1918. do 1929. godine (Naučni skup: Banja Luka u novijoj historiji, 1976, Banja Luka). Sarajevo 1978.
154. *Smiljanić Dragoslav*, Sećanje na jednu diktaturu. *Narodna armija*, 16. II 1956, XII, 866.
155. *Smith-Pavelić Ante*, Trumbić; Problemi hrvatsko-srpskih odnosa, München 1959.
156. *Sokolić-Jaman Nada*, Komunistička štampa u Hrvatskoj o djelatnosti Stjepana Radića (1918–1925). *Radovi Instituta za hrvatsku povijest*, 1974, 6, 273–313.
157. *Stanković Đorđe*, Neuspeh Protića u okupljanju političkih snaga radi rešenja hrvatskog pitanja 1921. godine. *Istorijski glasnik*, 1972, I, 7–34.
158. *Stanković Đorđe*, Kriza Radikalno-demokratske koalicije 1921. i hrvatsko pitanje. *Jugoslavenski historijski časopis*, 1972, 1–2, 79–91.
159. *Stanković Đorđe*, Hrvatski blok i Genovska konferencija 1922. *Istorijski glasnik*, 1973, 2, 33–62.
160. *Stilinović Žarko*, Slike iz rada stare kraljevske jugoslavenske narodne skupštine (Iz neobjavljene knjige »Parlamentarni cirkus«). *Vjesnik*, 25. X 1953, XIV, 2689.
161. *Stojadinović M. Milan*, Ni rat ni pakt (Jugoslavija između dva rata). Rijeka 1970.
162. *Stojkov Todor*, Građanska opozicija i skupštinski izbori od 8. novembra 1931. godine. *Istorija XX veka*, Zbornik radova IV, Beograd 1963.
163. *Stojkov Todor*, O stvaranju Bloka narodnog sporazuma. *Istorija XX veka*, Zbornik radova VI, Beograd 1964.
164. *Stojkov Todor*, O spoljopolitičkoj aktivnosti vodstva Seljačko-demokratske koalicije uoči šestojanuarske diktature. *Istorija XX veka*, Zbornik radova, IV, Beograd 1968.
165. *Stojkov Todor*, Opozicija u vreme šestojanuarske diktature 1924–1935. Beograd 1969.
166. *Stojkov Todor*, Građanska opoziciona vodstva u vreme šestojanuarske diktature (1929–1935). *Istraživanja*, knj. I, Novi Sad 1971.
167. *Stojkov Todor*, Odjek zagrebačkih punktacija u građanskim krugovima Vojvodine. Zbornik Matice srpske za istoriju, 1970, 2, 63–78.
168. *Stojkov Todor*, O tzv. Ličkom ustanku 1932. *Časopis za suvremenu povijest*, 1970, II, 167–180.

169. *Stojkov Todor*, Svetozar Pribičević (1929–1931). Istorija XX veka, Zbornik radova XII, Beograd 1972, 404–424.
170. *Stojkov Todor*, Internacija Svetozara Pribičevića 1929–1931. Istorija XX veka, Zbornik radova XII, Beograd 1972.
171. *Stojkov Todor*, Svetozar Pribičević u političkoj emigraciji u Čehoslovačkoj (jul 1931 – april 1932). Zbornik Matice srpske za istoriju, 1973, 7, 59–78.
172. *Stojkov Todor*, Svetozar Pribičević u političkoj emigraciji u Francuskoj. *Istraživanja*, 1975, 4, 343–415.
173. *Stojkov Todor*, Iz političke aktivnosti i evolucije Svetozara Pribičevića. Zbornik Matice srpske za istoriju, 1975, 12, 34–58.
174. *Strčić Petar*, Bogdan Krizman: »Korespondencija Stjepana Radića«, Zagreb 1972–1973. *Jadranski zbornik*, 1975, IX (1973–1975), 495–498.
175. *Šarac Nedim*, U stjечиštu struja građanske politike (Bosna i Hercegovina između dva svjetska rata). *Pregled*, 1972, LXII, 4, 425–441.
176. *Šarac Nedim*, Građanske političke partije u Bosni i Hercegovini između dva rata. *Oslobođenje*, 24. do 31. V 1972. XXIX, 8612–8619.
177. *Šebić Nusret*, Zvonimir Kulundžić: »Atentat na Stjepana Radića«, Zagreb 1967. *Glasnik arhiva i Društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine*, 1967, VII, 623–629.
178. *Tomičić Zlatko*, Zvonimir Kulundžić: »Atentat na Stjepana Radića«, Zagreb 1967. *Hrvatski književni list*, VI, 1968, I, 3.
179. *Tuđman Franjo*, Hrvatska politika u prvim godinama borbe protiv vidovanskog centralističko-hegemonističkog poretka. *Kritika*, 1970, 14, 57–67.
180. *Tuđman Franjo*, Uvod u historiju socijalističke Jugoslavije. *Forum*, 1963, br. 5, 6.
181. *Tuđman Franjo*, Stjepan Radić i hrvatska državnost. *Riječ*, 1971, III, 2, 9–34.
182. *Tuđman Franjo*, Misli i pogledi Stjepana Radića. *Hrvatski tjednik*, 11. VI 1971, I, 9.
183. *Tuđman Franjo*, Slom Vidovanskog parlamentarnog centralizma i državno-politička kriza Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca (S bilješkom autora). *Hrvatski znanstveni zbornik*, 1971, 2, 51–114.
184. *Tuđman Franjo*, Zaoštavanje sukoba i pokušaj nagodbe između pobornika centralizma i federalizma u kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca (1924–1927). *Forum*, Zagreb 1971, X, knj. XXI, 6, 920–956.
185. *Tuđman Franjo*, Živi Radić (Povodom stogodišnjice rođenja Stjepana Radića), *Hrvatski tjednik*, 11. VI 1971, I, 9.
186. *Vilfan Joža*, Diktatura u krizi od jeseni 1934. do jeseni 1936. *Delo*, 16. IV 1977, XIX, 89.
187. *Zelić-Bučan Benedikta*, Neka suvremena reagiranja na atentat u Beogradskoj skupštini 20. lipnja 1928. *Marulić*, 1978, XI, 3, 223–227.

188. *** Pet godina monarhofašističkog terora (O političkim prilikama u Jugoslaviji poslije šestojanuarske diktature). *Politika*, 5. II 1959, LVI, 16388.
189. *** Stjepan Radić pod Obznanom 1925. godine. *Mogućnosti*, 1971, XVIII, 8, 987–1052.
190. *** Stjepan Radić pod Obznanom 1925. godine (I) (Iskazi Stjepana Radića pred Sudom za zaštitu države o boravku u Moskvi 1924. godine). *Mogućnosti*, 1971, XVIII, 7, 844–913.